

**МУНИЦИПАЛДЫГ БЮДЖЕТТЕН ХАНДЫРЫЛГАЛЫГ НИИТИ ӨӨРЕДИЛГЕНИН
АЛБАН ЧЕРИ
«ӨВҮР КОЖУУННУҢ ШАРЫЙ-ООЛ ВЛАДИМИР ЧАКТАР-ООЛОВИЧ АТТЫГ
ЧАА-СУУР МУНИЦИПАЛДЫГ НИИТИ БИЛИГ ОРТУМАК ШКОЛАЗЫ»**

«ЧӨПШЭЭРЭЭН»

Өвүр кожууннуң Шарый-оол В.Ч аттыг
Чаа-Суур муниципалдыг ниити билиг
ортумак школазының» директорнуң
өөредилге талазы-биле оралакчызы:

/Донгак Ч.Д./

« 04 » сентябрь 2023 ч

«БАДЫЛААН»

«Өвүр кожууннуң Шарый-оол В.Ч. аттыг
Чаа-Суур муниципалдыг ниити билиг
ортумак школазының» директору:

/Комбуй-оол А.В./

« _____ » сентябрь 2023 ч

**«ТӨРЭЭН (ТЫВА) ДЫЛ» ЭРТЕМИНГЕ КИЧЭЭЛДЕН ДАШКААР ӨӨРЕДИЛГЕ
ПРОГРАММАЗЫ “ТӨРЭЭН ДЫЛЫМ – ЭРТИНЕ - БАЙЛААМ”
(Программа внеурочной деятельности по предмету “Родной (тувинский) язык”
“Мой язык – моё богатство”**

Программаның ады: “Төрээн дылым – эртине-байлаам”

Уланыышкыны: ниити интеллектуалдыг

Класс: 8, хар-назыны: 14-15 хар

Ниити шагы: чылда 34, неделяда 1 шак

Башкызы: Доспан Ольга Кара-ооловна

Категориязы: дээди

Программаны Тыва Республиканың өөредилге яамызы

Күрүнениң бюджеттиг эртем албан чери “ Национал школа хөгжүдөр
институттуң ” тургузукчулары Монгуш В.В, Хомушку Ч.О методиктиг
программазынга үндезилеп тургускан

Чаа-Суур - 2023

Пояснительная записка

Амгы үениң негелдезин езугаар ажылчын программаның тургузуун бижирде, ортумак ниити өөредилгеге хамаарыштыр өөредилге ному РФ-тиң ФКӨС-тунң негелделеринге дүүштүр ортумак ниити өөредилге черлериниң 5-11 класстарыга тыва аас чогаалы болгаш литературада чижек программага даянып кылган. Тыва Республиканың өөредилге ямызы Күрүнениң бюджеттиг эртем албан чери “ Национал школа хөгжүдөр институттунң ” тургузукчулары Монгуш В.В, Хомушку Ч.О методиктиг программазын удуртулга кылган.

Муниципалдыг бюджеттен хандырылгалыг ниити өөредилгениң албан чери «Өвүр кожууннунң Шарый-оол Владимир Чактар-оолович аттыг Чаа-Суур муниципалдыг ниити билиг ортумак школазының» 8-ки класының тыва дыл эртеминге “Төрээн дылым – эртинге - байлаам ” деп аттыг кичээлден дашкаар өөредилге программазын 2023-2024 өөредилге чылында дараазында нормативтиг эрге-хоойлу саавыырларыга даянган:

Федералдыг:

Федералдыг Хоойлу № 273, 29.12.2013 ч. «Россия Федерациязының Өөредилге Хоойлузунуң дугайында»;

Федералдыг Күрүнениң Өөредилге Стандарттары. Россия Федерациязының 17.12.2010 чылда № 1897 дугаар дужаалы (кол ниити өөредилгениң ФКӨС);

Кол ниити өөредилгениң Федералдыг Күрүнениң Өөредилге Стандарттары (Россия Федерациязының Өөредилге ямызының №286 дугаар 31.05.2021 чылда үнген дужаалы (Кол ниити өөредилгениң ФКӨС дугайында);

Регионалдыг:

Тыва Республиканың Хоойлузу, 2014 чылдың июнь 21-де № 2556 УХ-1 «Тыва Республиканың Өөредилгези»;

Тыва Республиканың Өөредилге ямызының 2022 чылдың март 4-те № 169-д дугаар дужаалы «Тыва Республиканың өөредилгезинге ФКӨС чаа хевирин кишериниң дугайында»;

Тыва Республиканың Өөредилге ямызының 2023 чылдың август 28-те 7985 дугаар дужаалы «2023-2024 чылда Тыва Республиканың өөредилге албан черлеринге чижек календарьлыг графикти кишериниң дугайында».

К.Б.Доржу, Ч.А.Сарыгларның тургусканы 5-11 класстарга «Тыва дыл болгаш харылзаалыг чугаа сайзырадылгазы» деп Национал школа хөгжүдөр институттунң үндүргени чижек программаны удуртулга кылган.

Школа талазындан:

Муниципалдыг бюджеттен хандырылгалыг ниити өөредилге албан чери «Өвүр кожууннунң Шарый-оол В.Ч. аттыг Чаа-Суур муниципалдыг ниити билиг ортумак школазының» Уставы;

Муниципалдыг бюджеттен хандырылгалыг ниити өөредилге чери «Өвүр кожууннунң Шарый-оол В.Ч. аттыг Чаа-Суур муниципалдыг ниити билиг ортумак школазының» 2023 чылдың август 26-да 168 дугаарлыг дужаалы-биле 2023-2024 өөредилге чылында Өөредилге планы;

2023-2024 өөредилге чылында 2023 чылдың август 31-де 169 дугаарлыг дужаал-биле «2023-2024 өөредилге чылында Муниципалдыг бюджеттен хандырылгалыг ниити өөредилге албан чери «Өвүр кожууннунң Шарый-оол В.Ч. аттыг Чаа-Суур муниципалдыг ниити билиг ортумак школазының» календарь-өөредилге графиктин тургузарының дугайында»;

Өөредилгени кол өөредилге программаларының кол ниити база ортумак ниити өөредилге программаларын 2010 чылдың декабрь 17-де № 1897 дугаар Федералдыг Күрүнениң Өөредилге Стандарттарыга даянып чорудар.

1. 2012 чылдың декабрь 29-та №273-ФХ дужаал-биле үнген база 2015 чылдың июль 27-де немелделер болгаш өскерилгелер кишгени-биле Федералдыг хоойлу «Россия Федерациязының өөредилге хоойлузу»;

2. 2010 чылдың декабрь 17-де №1897 дужаал-биле үнген ниити билигнің кол чадазының федералдыг күрүнениң өөредилге стандарттары;

3. 2021 чылдың март 22-де №115 дугаарлыг «Кол ниити өөредилге программаларының – ниити эге өөредилге программазы, кол ниити база ортумак ниити өөредилге программазы-биле өөредилге ажыл-чорудулгазын органиастаар болгаш күүседип кылыр Чурумну бадылаар дугайында» РФ-ның Чырыдыышкын ямызының дужаалы; (2021 чылдың апрель 20-де №63180 дужаал-биле)

4. К.Б.Доржу, Ч.А.Сарыгларның тургусканы 5-11 класстарга «Тыва дыл болгаш харылзаалыг чугаа сайзырадылгазы» (НШХИ, 2017 чыл) чижек программаны удуртулга кылган.

5. Өвүр кожунунуң Шарый-оол В.Ч. аттыг Чаа-Суур ниити билиг ортумак школазының өөредилге планы.

Тыва дыл эртемниң ниити характеристиказы

Тыва дыл – тыва нацияның дылы болур. Ында тыва улустуң төрээн дылын сайзырадып келген байлак дуржулгазы, мерген угааны, угаан-бодалының чедишикиннери мөөңнеттинген. Ол дээрге тыва культураның – улустуң аас чогаалының, оон өске-даа янзыларының театр уран-чүүлунуң болгаш уран-чүүлдүң өске-даа янзыларының, парлалганың, эртемниң, ажыл-херекти чорударының, өөредилгениң болгаш кижизидилгениң дылы. Тыва дыл улустуң амыдыралының, ажыл-чорудулгазының бүгү-ле талаларында калбаа-биле ажыглаттыннып турар. Тыва школаларга азы класстарга, өске-даа өөредилге черлеринге төрээн дылды өөредир уругларның угаан-медерелин сайзырадырынга, оларны эки мөзу-шынарга кижизидеринге хөй-хөй таарымчалыг аргаларлыг. Төрээн дылын шиңгээдип алыры – өөреникчилерге өске эртемнерни чедишикинниг билип алырынга, долгандыр турар амыдырал болгаш бойдус дугайында билиглерни калбартып, улуг салгалдың байлак дуржулгазын ажыглап билиринге чаңчыктырар. Дыл тускай аймак-сөөк улус (нация) болурунун кол демдээ, национал культураның үндезини.

Школага тыва дылды өөредириниң сорулгалары болгаш кылыр ажылдары:

Школага тыва дылды башкылаарының сорулгалары мындыг:

- өөреникчилерге лексика, фонетика, сөс чогаадылгазы, грамматика (морфологи болгаш синтаксис), стилистика аймаандан тодаргай билиглерни бээр, алган билиглерни практика кырынга ажыглап билириниң мергежилдерин болгаш чаңчылдарын хевирлээр;
- шын бижириниң болгаш бижик демдектерин салырынын быжыг чаңчылдарын бээр;
- теория талазы-биле алган билиглеринге даянып, программа негелдезинге дүүштүр боттарынының аас болгаш бижимел-биле харылзаалыг илеридиниң мергежилдери-биле чепсеглээр;
- өөреникчилерни литературлуг дылдың нормаларынга чаңчыктырар, оларның сөс курлавырын байыдар болгаш чугаазының культуразын бедидер;
- өөреникчилерниң ниитилел амыдыралынга дылдың ужур-дузазының, хөгжүлдезиниң дугайында база тыва дылдың өске дылдарның аразында туружунуң дугайында бөдүүн билиглерни-биле таныштырар;
- оларның логиктиг боданыышкын болгаш чугаазын сайзырадыр;
- төрээн дылынга камныг болгаш хандыкшылдыг болурунга кижизидер, дылдың байлаан шиңгээдип алырынга өөреникчилерниң сонургалын күштелдирер;
- өөреникчилерни патриотзмниң болгаш интернационализмниң нүзунга кижизидер, оларның материалисчи үзел-бодалдарын хевирлээр;
- ном болгаш билиглерниң өске-даа үндезиннери-биле ажылдарынга өөреникчилерни чаңчыктырар;
- өөреникчилерни боттары боданып өөрениринге чаңчыктырар;
- шын, медерелдиг, аянныг номчурунун мергежилдерин сайзырадыр;

- төрөөн дыл кичээлдерин өөреникчилерниң мөзү-шынар, күш-ажыл болгаш эстетика талазы-биле кижизидилгезин боттандыраарыңа бүрүн- биле ажыглаар;

- өөреникчилерни харыысалгалыг болуруңа, өөредилгениң болгаш күш-ажылдың сагыл-чурумун сагыырыңа кижизидер.

Тыва дыл эртемин өөренириниң ФКӨС негелделери-биле түңнелдери

Бот-тускайлаң түңнелдери: өөреникчи бүрүзүнүң үзел-бодалын, туружун бот-тодарадып, идепкейжидип, сорулгазыңа дүүштүр медеделдиг бот-углап билири; өөренириниң чугулазын, чаа билиглер шиңгээдип алырының, кандыг үре-түңнелдиг болурун медеделдиги-биле угаап билири; аймак чоннар аразында хуузунда хамааты туружун илередип, хоойлу-дүрүмө зугаар бадыткап; амыдыралчы планнарны тургузуп, бодалдыг хөгжүлдезин медедел, хүлээп көөрү; ниитилелдиң амыдыралыңа бот-тускайлаң харыысалгалыг болуру.

Предметтиг түңнелдери: тыва дыл эртемин өөренириниң онзагайын, чугулазын медеделдиг билип алырыңче; чаа билиглерни чедип алырының янзы-бүрү аргаларын өөрениринче; теориялыг билиглерни шиңгээдип, херек кырында ажыглап, эртем ёзуу-биле угаап боданырын хевирлээринче; эстетиктиг көрүштүг болуруңче; келир үеде бот-хуузунуң ажыл-херекчи байдалдарыңче угландырып, эртемни хандыр өөредури.

Метапредметтиг түңнелдери: метапредметтиг түңнелдерниң кол үндезини уругларның медеделер-биле ажылдап билириниң азы ниити чүүлден чугула бодалды харылзаалыын илередури; өөреникчилерге тыва дыл эртемин өске дылдар-биле, коммуникативтиг (харылзаа тудуп, чугаалажып билириниң), регулятивтиг (бот-угланыышкынныг), чаа билиг алырының аргаларын шиңгээттирери.

Ажылчын программаның утказы болгаш тургузуу

Школага тыва дыл эртемин өөредуриңиң программасында фонетика, лексика, сөс чогаадылгасы, грамматика (морфология, синтаксис) дугайында билиглерни, шын бижиириниң, бижик демдектерин шын салырының чаңчылдарын, аас, бижимел чугааның чаңчылдарын, стилистика элементилерин, дыл дугайында чамдык билиглерин киирген.

Төрөөн дылдың школа курузунда теориялыг билиглерин тыва дыл эртеминиң база амгы үеде дыл эртеминиң чедишикиннерин барымдаалып тайылбырлаан.

Программа шуушкак принцип ёзуугаар тургустунган. Чамдык берге, улуг темаларны (лексика, сөс чогаадылгасы) аңгы-аңгы класстарга чадаланчак өөредури көрдүнген. 5-9 класстарга төрөөн дыл курузу 1-4 класстарга өөрөнгөн чүүлдериниң дорт уланчызы, системажытканы болур.

Тыва-дыл тыва нациянын дылы болур. Ында тыва улустун төрөөн дылын сайзырадып келген байлак дуржулгазы, мерген угааны, угаан-бодалынын чедишикиннери мооннеттинген. Ол-тыва культуранын-улустун аас чогаалынын, литературанын, театр уран чуулунун болгаш уран чуулдун өске-даа янзыларынын, парлаганын, эртемнин, ажыл-херек чорудулгазынын, ооредилганин болгаш кижизидилгенин дылы апарган. Ынчангаи тыва дылды ооредуриңин программазы үндезин (базовая) деннелге Тыва Республиканын Ооредилге ямызынын «5-11 класстарга Программалар. Тыва дыл. Харылзаалыг чугаа сайзырадылгасы. Тыва аас чогаалы болгаш литература» деп номунга үндезилеп делгеренгей (развёрнутая) кылдыр тургустунган.

Тыва школаларга, ооредилге черлеринге төрөөн дылды ооредури уругларнын угаан-меделерин сайзырадырыңа, оларны эки мозу-шынарга кижизидеринге хой таарымчалыг аргаларлыг. Төрөөн дылын шингээдип алыры-оореникчилерге өске эртемнерни билип албышаан, долгандыр турар амыдырал, бойдус билиглерин калбартып, улуг салгалдын дуржулгазын ажыглап билиринге чанчыктырар.

8 - КИ КЛАССКА «ТӨРЭЭН (ТЫВА) ДЫЛ» ЭРТЕМИНГЕ КИЧЭЭЛДЕН ДАШКААР
 ӨӨРЕДИЛГЕ
 “ТЫВА ДЫЛЫМ – ЭРТИНЕ - БАЙЛААМ”
 (Программа внеурочной деятельности по предмету “Родной (тувинский) язык”
 “Мой язык – моё богатство”

№	Кичээлдин темазы. Тема урока	часы шагы	Эрттирер ай, хуну	
			план-биле	факт-биле
1	Кирилде кичээл “Төрөөн дылым – эртинe -байлаам”	1		
2	ФОНЕТИКА. Фонетика дугайында ниити билег	1		
3	Ажык үннер	1		
4	Ажык эвес үннер	1		
5	Ажык үннерниң аяннажылгазы. Кол фонетиктиг болуушкуннар	1		
6	Фонетикага катаптаашкын. Хыналда ажыл	1		
7	Ударение. Слог	1		
8	ГРАФИКА. Үжүк-бижик. Алфавит	1		
9	ОРФОГРАФИЯ (Шын бижилге)	1		
10	Үлегерлеп алган сөстөрни шын бижиири	1		
11	Сөстөрни тудуштур бижиири	1		
12	Сөстөрни дефистеп бижиири	1		
13	Биле, билек деп эдеринчилерни шын бижиири	1		
14	Сөстөрни аңгы бижиири	1		
15	Хыналда диктант	1		
16	Частырыглар-биле ажыл	1		
17	ОРФОЭПИЯ (Шын адалга)	1		
18	Сөс тургузуу	1		
19	Бөдүүн, нарын сөстөр	1		
20	МОРФОЛОГИЯ. Тускай, дузалал чугаа кезектери	1		

21-22	<i>Чүве адының ужсур-утказы. Чүве аттарының саны. Хуу болгаш ништи чүве аттары. Чүве аттарының падежтери. Чүве аттарының хамаарылга кожумактары</i>	2		
23	<i>Катаптаашкынга мергежилгелер</i>	1		
24	<i>Демдек адының ужсур-утказы. Шынарның болгаш хамаарылганың демдек аттары</i>	1		
25	<i>Сан ады. Сан адының бөлүктери. Сан аттарын шын бижиири</i>	1		
26	<i>Ат орну. Ат орнунуң бөлүктери.</i>	1		
27	<i>Кылыг сөзү. Кылыг сөзүнүң утказы, тургустунар аргалары</i>	1		
28	<i>Наречие. Наречиениң бөлүктери</i>	1		
29	<i>Эвилелдер. Эвилелдерни шын бижиири</i>	1		
30	<i>Эдеринчилер.Дузалал аттар</i>	1		
31	<i>Артынчылар. Артынчыларның бөлүктери</i>	1		
32	<i>Аян сөзү. Аян сөзүнүң бөлүктери</i>	1		
33	<i>Катаптаашкыннар</i>	1		
34	<i>Түңнел кичээл</i>	1		

8 – ки класстың өөреникчилер даңзызы:

1. *Седен Ай-Чурек*
2. *Тюлюш Сай-Хээ*
3. *Тюлюш Ангыр*
4. *Чаалыкай Айслан*
5. *Чаалыкай Бай-Белек*
6. *Чамзырай Ариуна*

9 – ку класстың өөреникчилер даңзызы:

1. Донгак Аюш
2. Доспан Аймира
3. Доспан Ангыр
4. Монгуш Дозураш
5. Майынды Ал-оол
6. Монгуш Шолбан
7. Тюлюш Найдан
8. Тюлюш Экер
9. Чаалыкай Денис